

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва
та реставрації творів мистецтва

«До захисту допущено»
Завідувач кафедри
_____ Урсу Н. О.
«___» _____» 2019 р.

Дипломна робота
магістра

з теми: **«РЕСТАВРАЦІЯ ПОЛІХРОМНОГО РІЗЬБЛЕННЯ. СУЧАСНІ
МЕТОДИ ВІДНОВЛЕННЯ»**

Виконав:
студент II курсу, ОМ1-В18 групи
напряму підготовки 023 «Образотворче
мистецтво, декоративне мистецтво,
реставрація»
Афанасенко Дмитро Олександрович

Керівник: **Віштакенко В.А.**,
кандидат мистецтвознавства,
старший викладач кафедри образотворчого і
декоративно-прикладного мистецтва
та реставрації творів мистецтва

Рецензент: **Гуцул І.А.**,
кандидат мистецтвознавства,
доцент кафедри образотворчого і
декоративно-прикладного мистецтва
та реставрації творів мистецтва

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПОЛІХРОМНЕ РІЗЬБЛЕННЯ У МИСТЕЦЬКІЙ ПРАКТИЦІ ..	8
1.1. Технологічні особливості українських пам’яток дерев’яного поліхромного різьблення.....	8
1.2. Символіка поліхромного різьблення поліхромного різьблення в українському сакральному мистецтві XVII – XIX століття.....	16
1.3. Характер руйнації та особливості консервації пам’яток дерев’яного поліхромного різьблення.....	25
РОЗДІЛ 2. ТЕХНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕСТАВРАЦІЇ ПОЛІХРОМНОГО РІЗЬБЛЕННЯ	35
2.1. Специфіка та питання збереження поліхромного різьблення	35
2.2. Традиційні методи реставрації поліхромного різьблення.....	41
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ МЕТОДИ ВІДНОВЛЕННЯ ПОЛІХРОМНОГО РІЗЬБЛЕННЯ. ПРОБЛЕМАТИКА ТА ПЕРСПЕКТИВИ	50
3.1. Проблематика застосування нових матеріалів та методів у сучасній реставраційній практиці.....	50
3.2. Перспективи застосування сучасних технологій в реставрації.....	56
РОЗДІЛ 4. РЕСТАВРАЦІЙНИЙ ПАСПОРТ	65
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	69
ДОДАТКИ	76

ВСТУП

Актуальність теми дослідження.

У тій частині культурної спадщини України, яка належить християнському мистецтву, слід виділити пам'ятки, що колись були частиною єдиного храмового комплексу, однак у силу історичних або політичних причин протягом ХХ століття потрапили до зібрань музеїв, тобто втратили свою первісну функцію. Тому одним із важливих напрямків розвитку сучасної української культури є охорона та вивчення творів сакрального мистецтва.

Складні історичні та соціальні процеси, що мали місце на теренах України, стали причиною пошуку особливих шляхів збереження, відновлення й охорони пам'яток сакрального мистецтва. При цьому найбільша увага приділяється тим творам, які були знищені або пошкоджені в силу об'єктивних та суб'єктивних причин, а також збереженню останніх.

Кожна епоха дає свою оцінку попередніх етапів розвитку культури, співзвучну актуальній системі цінностей та рівню розвитку суспільної свідомості. В залежності від вироблених критеріїв змінюється ставлення до культури минулого. Ці зміни через громадську думку впливають на реставрацію, коректуючи її методологію. Реставрація не тільки змінювалась під впливом уявлень про значущість (суспільну, історичну, художню) пам'яток культури, але й відображала ті основні закономірності розвитку духовних і матеріальних надбань, які сприяли формуванню даних уявлень. Робота по збереженню творів мистецтва починається тоді, коли відбувається усвідомлення їх матеріальної і духовної цінності.

Залежність реставраційної діяльності від духовних, моральних, естетичних акцентів у суспільній свідомості актуалізує вивчення її своєрідності в конкретних умовах розвитку культури окремих регіонів.

Українське декоративне різьблення – тема надзвичайно широка, цікава і важлива. Різьблення належить до найдавніших технік художнього декорування виробів з дерева. З ХVІ століття воно виступає як окрема галузь виготовлення оздоблення для сакральних споруд (сницарство) [5, с. 34].

Поліхромне різьблення – величезний шар мистецтва, що в силу специфіки виготовлення має вельми не тривалий вік. Ґрунти що використовувались у поліхромії нерідко мали експериментальний склад, авторську фактуру. Однак не всі митці вміло користувались традиціями і правилами у рецептурі покривних ґрунтів, та й сама структура і властивості деревини прямо пропорційно залежали від природних умов, що зумовлювало поступові, іноді і різкі зміни у її стані, а як наслідок і всього твору.

З першим розумінням цінності твору мистецтва людина починає пошуки способів його збереження. Реставрація поліхромних різьблень порівняно нова сфера у реставраційній науці. Потреба відновлення пам'яток скульптури виникла у ХХ столітті і була зумовлена потребою збереження численних церковних атрибутів доби бароко. Саме у бароко найбільш яскраво виражена була поліхромна, золочена та сріблена скульптура, що виявилась у предметах церковного начиння, оздоблення внутрішнього простору храмів та численних предметів меблів [5, с. 56].

На сьогодні проблема реставрації поліхромних різьблень активно розглядається і є актуальною у сучасній реставраційній науці. Відновлення пам'яток сакрального значення, зокрема поліхромних різьблень є важливим аспектом формування наукової сфери сучасної української реставрації. Але у наш час підготовка реставраторів поліхромної скульптури на рівні вищої школи в Україні здійснюється лише у Львові та Києві. Тому для інших територій нашої країни вона все ще існує у методологічних рамках реставрації живопису та архітектури, а спеціальні розробки залишаються на середньому рівні професійно-технічної освіти.

Особливу цікавість для науковців представляють собою предмети що вже відновлювались раніше. Загалом вивчення попередніх оновлень є надважливою функцією реставратора сучасності, так як подібне вивчення робить зрозумілими методи наших попередників, та що особливо важливо – їх ставлення до предметів мистецтва. Розгляд подібних пам'яток дає реставратору поняття про

відновлювальні процеси давнини, та проливає світло на темні відгалуження вітчизняної реставрації, допомагає майстрам знайти нові способи у роботі.

Але усі відомі на даний момент техніки і технології відновлення поліхромії використовуються уже не одним поколінням реставраторів, і виникає нагальна потреба модернізації технології відновлення поліхромного різьблення відповідно до можливостей сучасності. У сьогоднішній однією з найперспективніших технологій яка давно стала масовим явищем і невід'ємною частиною життя суспільства є 3D, а саме 3D друк, який сьогодні користуються великим попитом. Створення та друк 3D моделей стало невід'ємним елементом виробничого процесу.

Дане дослідження цінне і актуальне, оскільки сучасна наука повинна розуміти проблематику реставрації предметів мистецтва які вимагають оновлення, зокрема поліхромного різьблення. Новітня наукова реставрація повинна поповнюватись свідченнями та методами реставраційних заходів які здійснюються за рахунок введення надбань сучасної наукової думки в закоренілі старі методи реставрації, які є цілком новаторськими, а в майбутній перспективі можуть стати революційними.

Мета дослідження – проаналізувати традиційні техніки й прийоми поліхромного різьблення в реставраційній практиці; представити сучасні методи відновлення поліхромних різьблених деталей.

Завдання дослідження:

- 1) дослідити історичний розвиток поліхромного різьблення;
- 2) визначити особливості художньої виразності поліхромного різьблення XIX століття;
- 3) описати види пошкоджень поліхромного різьблення;
- 4) розглянути специфіку та питання збереження поліхромного різьблення;
- 5) проаналізувати традиційні методи реставрації поліхромного різьблення;
- 6) охарактеризувати проблематику застосування нових матеріалів та методів у сучасній реставраційній практиці;
- 7) висвітлити перспективи застосування сучасних технологій в реставрації.

Об'єкт дослідження – реставрація поліхромного різьблення.

Предмет дослідження – традиційні та інноваційні методи відновлення поліхромної скульптури та рельєфу.

Хронологічні межі дослідження – XII-XX століття.

Територіальні межі дослідження охоплюють території України, Західної та Східної Європи.

Методи дослідження. Для виконання завдань дослідження використані загальнонаукові та спеціальні методи наукових досліджень. До загальнонаукових методів належать: фактологічний, представлений виявленням і вивченням візуального матеріалу (твори європейських та українських митців); аналітичний, представлений аналізом літературних джерел; метод порівняльного аналізу, представлений порівняльним мистецтвознавчим аналізом зразків поліхромного різьблення досліджуваного періоду. До спеціальних методів належать статичний метод та метод роботи з першоджерелами.

Наукова новизна дослідження: зумовлена науковою й технічною новизною досліджуваної технології відновлення поліхромного різьблення за допомоги 3D друку, виявлення і узагальнення оптимальних методів друку та обґрунтування впровадження цих технологій у практику сучасної реставрації.

Практичне значення роботи.

Результати дослідження можуть бути використані для розвитку вітчизняної реставрації у напрямку застосування надбань можливостей сучасних технологій і їх застосування в реставраційній практиці, зокрема технологічних особливостей нововведень в реставрації поліхромного різьблення.

Структура і обсяг роботи. Текстова частина магістерської роботи складається зі вступу, 4-х розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи 76 сторінки, список використаних джерел налічує 79 позицій.

Практична частина представлена реставрацією ікони з фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Цей твір являє собою професіональну двосторонню ікону, обрамлену в поліхромно різьблену раму.

Та копією твору голландського художника Абрахама Міньона (Abraham Mignon)
«Натюрморт з фруктами, устрицями та порцеляною мискою», 1660-1679 рр.
(оригінальний розмір 55x45cm).

ВИСНОВКИ

Реставрація творів мистецтва з кожним роком набуває все більшого значення. Найактуальнішою в наші дні для України є тема реставрації іконної спадщини, як безсмертного культурного надбання нашої нації.

Але не завжди пам'ятки українського мистецтва доходять до наших часів в первинному вигляді. Оскільки більшість сакральних пам'яток знаходяться в релігійних установах, де можуть реставруватися некваліфікованими, та й взагалі далекими від мистецтва людьми. У наш час підготовка реставраторів поліхромної скульптури на рівні вищої школи в Україні здійснюється лише у Львові та Києві. Тому для інших територій нашої країни вона все ще існує у методологічних рамках реставрації живопису та архітектури, а спеціальні розробки залишаються на середньому рівні професійно-технічної освіти. Теоретична підготовка реставраторів поліхромної скульптури, як правило, не пов'язана з використанням сучасних інформаційних технологій.

Поліхромне різьблення – величезний шар мистецтва, що в силу специфіки виготовлення має вельми не тривалий вік. Ґрунти що використовувались у поліхромії нерідко мали експериментальний склад, авторську фактуру. Однак не всі митці вміло користувались традиціями і правилами у рецептурі покривних ґрунтів, та й сама структура і властивості деревини прямо пропорційно залежали від природних умов, що зумовлювало поступові, іноді і різкі зміни у стані деревини, а як наслідок і всього твору.

З першим розумінням цінності твору мистецтва людина починає пошуки способів його збереження.

Актуальною в наші дні для України є тема реставрації поліхромного різьблення спадщини, як безсмертної культурної спадщини нашої нації.

У ході дослідження було:

- 1) досліджено історичний розвиток поліхромного різьблення.
- 2) визначено особливості художньої виразності поліхромного різьблення XIX століття.
- 3) описано види пошкоджень поліхромного різьблення.

- 4) розглянуто специфіку та питання збереження поліхромного різьблення.
- 5) проаналізовано традиційні методи реставрації поліхромного різьблення.
- 6) охарактеризовано проблематику застосування нових матеріалів та методів у сучасній реставраційній практиці.
- 7) висвітлено перспективи застосування сучасних технологій в реставрації
- 8) проведено реставрацію процесіальної різної ікони в дерев'яній рамі на підставці з зображенням Ісуса Христа та Діви Марії з фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.
- 9) виконано відповідну реставраційну документацію (реставраційний паспорт).

На основі нашого наукового дослідження можна зробити висновок що у поліхромної скульптури дерево служить лише основою для левкасу і фарбового шару. І якщо в деяких випадках ми маємо справу з відкритою деревиною, то самостійної декоративної функції вона не несе. Це або зворотній бік пристінної церковної скульптури, або фрагменти деревини в місцях втрат декоративного шару. Незважаючи на прекрасну різьбу, тонко опрацьовану, ретельно вироблену форму, в поліхромній дерев'яній скульптурі – це лише етап у створенні образу, і художник не припускав обробки дерев'яної поверхні як кінцевого декоративного рішення.

Наукове абстрагування і вироблення теоретичних основ реставрації поки ще знаходяться в зародковому стані, і це пов'язано з традиційним уявленням про реставрацію як про художнє ремесло, основи якого залишаються в межах класичної теорії та історії образотворчих мистецтв. Якщо реставрація принципово обмежується розкриттям і консервацією пам'ятника, то це до сих пір може розцінюватися як художня безпорадність реставратора або наукова неповноцінність методології. Одночасно так звана «наукова» реконструкція оригіналу часто викликає захоплення у багатьох музейних працівників і глядачів. Простіше кажучи, явну підробку втрачених частин оригіналу нерідко можуть називати відновленням і науковою реставрацією, якщо вони були обґрунтовані мистецтвознавчою та художньо-естетичною інтерпретацією особливостей

оригіналу. Нестрогий характер цієї «науковості» очевидний на прикладі копіювальної практики, яка завжди залишає можливим інший варіант реконструкції.

Тому з наукової точки зору вивчення поліхромної скульптури можливо лише при збереженні її автентичності. Вивчення стилістичних або іконографічних особливостей поліхромної пластики повинне обґрунтовуватися на чіткому уявленні про її техніко-технологічні особливості і стан збереження. У науковій реставрації важливо не лише ця хвилина відтворення первісної стилістики або колориту, а поглиблене вивчення, розкриття і фіксація інформації про сам об'єкт реставрації. Якщо це дерев'яна основа скульптури, то вивчення її важливо пов'язати не тільки з матеріалом, але також з віком і характером прогнозованих станів збереження конструкції. Якщо говорити про поліхромії, то треба вивчати стратографію фарбового шару пошарово, знати все пігменти і характер сполучних, чітко визначити фактуру поверхні поліхромії, характер кракелюру, зафіксувати їх поведінку в процесі консервації та розкриття.

Підводячи підсумки, ми хочемо наголосити, що 3D технології як найкраще вписують у сучасний світ, і мають неймовірні перспективи в реставрації. Спосіб відновлення втрачених ділянок і частин поліхромного різьблення з їх застосуванням є доволі практичним і швидким засобом в реставраційній практиці. На даний час використання цієї технології існує лише в теоретичній площині, але дивлячись на її досягнення у світовій практиці вона може зайняти чільне місце в реставрації піднявши її на новий, більш сучасний, рівень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алешин А. Б. Реставрация станковой масляной живописи в России. Развитие принципов и методов. Ленинград : Художник РСФСР, 1989. 160 с.
2. Алешин А. Б. История реставрации станковой масляной живописи в России в XIX-XX вв. Реставрация памятников истории и искусства в России в XIX-XX веках. История, проблемы : учеб. пособие. Москва : Валдос, 2008. 344 с.
3. Беліловська А. В. З досвіду діяльності Центру наукової реставрації та експертизи. Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури : зб. наук. праць. Київ, 2007. Вип. 17. С. 175-178.
4. Белозерова В. Г. Анализ типологических моделей современных направлений в реставрации. Художественное наследие. Москва : Инфра-М, 1995. № 16. С. 4-17.
5. Белозерова В. Г. О понятиях подлинности и историчности памятников искусства. Научно-информационный сб. «Материальная база сферы культуры». Москва : Валдос, 1998. Вып. 3. С. 62-63.
6. Бирштейн В. Я. Технологія, дослідження й зберігання витворів станкового й настінного живопису : учб. посібник. Москва : Мистецтво, 1987. 118 с.
7. Бобров Ю. Г. Консервация и реставрация станковой темперной живописи. Москва : Художественно-педагогическое издательство, 2008. 256 с.
8. Бобров Ю. Г. Понятие «стиль» в консервации и реставрации памятников искусства. Исследования в реставрации. Материалы международной научно-методической конференции. Москва : Эдсмит, 2001. С. 17.
9. Бобров Ю. Г. Теория реставрации памятников искусства: закономерности и противоречия Москва : Эдсмит, 2004. 344 с.
10. Вздорнов Г. И. Реставрация и наука. Очерки по истории открытия и изучения древнерусской живописи. Москва : Индрик, 2006. 412 с.
11. Вздорнов Г. И. Центральные государственные реставрационные мастерские и первые опыты научного обобщения новых открытий.

Художественное наследие: Хранение. Исследования. Реставрация. № 19. Москва : РИО ГосНИИР, 2001. С. 116-132.

12. Виктурина М. П. Лучи обнаруживают подделки : о проблемах экспертизы худож. произведения. Деятельность отд. экспертизы Гос. Третьяковской галереи. Наука в России, 1996. № 5. С. 69-78.

13. Винниченко П. О. Основы деревообки Режим доступа: wood.ukrtech.no.info/index.php?mod=text&selected&uitxt=934&sw=%E6%F3%EA. [Электронный ресурс]. Заголовок з екрану.

14. Волынский М. А., Гуров И. П., Жукова Е. В., Левшина А. В., Маргарянц Н. Б., Сёмов А. А. Исследование трехмерной микроструктуры материалов на основе методов оптической когерентной томографии [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://www.rosphoto.org/ru/rosfoto/item/201-оптичекая-томография/201-оптичекая-томография?showall=1>. С. 15-18. Назва з екрану.

15. Горин И. П. Актуальные проблемы современного состояния реставрации и консервации музейных памятников. Художественное наследие : Москва : ВНИИР, 1985. Вып. 10. 124 с.

16. Горматюк А. А. Реставрация, копирование, церковная живопись. Москва : ВХНРЦ им. И.Э.Грабаря, 2010. 112 с.

17. Грабар И. Е. Реставрация в Радянській Росії. Москва : Мистецтво, 1966. 381 с.

18. Гращенков В. Жизненная судьба произведений искусства. Вопросы искусствознания : Москва, 1996. Вып. IX. С. 48-51.

19. Гренберг Ю. Технологическая экспертиза живописи : принципы работы лаборатории технол. экспертизы компании «Арт Консалтинг». Артхроника, 2004. № 1. С. 113-117.

20. 3D принтер [Электронный ресурс]. Режим доступа : www.printbox3d.ru. Назва з екрану.

21. 3D принтеры [Электронный ресурс]. Режим доступа : www.magnum3d.ru. Назва з екрану.

22. Зверев В. В. От поновления к научной реставрации. Москва : ГосНИИР. 1999. 100 с.
23. Иванова Е. Ю. Техника реставрации станковой масляной живописи. Москва : Индрик, 2005. 136 с.
24. Исследования в консервации культурного наследия. Москва : Индрик. 2008. Вып. 2. 320 с.
25. Киреева В.Н. Значение исследований связующих материалов живописи для экспертизы художественных произведений. Экспертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства. Москва : Магнум Арс. 2006. Вып. X. 212 с. С. 189-192.
26. Коноваленко А. М. Реставрация мебели. Санкт-Петербург. 2008. 31с.
27. Косолапов А. И. Естественнонаучные методы в экспертизе произведений искусства. Санкт-Петербург : Эрмитаж, 2010, 170 с.
28. Кравченко А. С. Секреты ремесла. Икона. Москва : ВЕК России, 1993. 253 с.
29. Красилин М. М. Экспертиза произведений искусства и ее методы. Экспертиза произведений изобразительного искусства. Материалы I научной конференции. 31 мая-2 июня 1995. Москва : Магнум Арс. 1996. С. 183-188.
30. Кудрявцев Е. В. Техника реставрации картин. Москва : В.Шевчук. 2002. 256 с.
31. Кудрявцев Е. Техника реставрации картин. Москва : ООО Издательство В. Шевчук, 2002. 251 с.
32. Курінний П. Три роки праці Реставраційної майстерні Лаврського музею культур та побуту над консервацією та реставрацією музейних збірок (1924-1927). Український музей. Київ, 1980. С. 161-168.
33. Лелеков Л. А. Об эстетических критериях в реставрации. Художественное наследие. Вып. 13. Москва, 1990. 126 с.
34. Лелеков Л. А. Теоретические проблемы современной реставрационной науки. Художественное наследие. Москва, 1989. 88 с.

35. Лелеков Л. А. Теоретические проблемы современной реставрационной науки. Москва : ВНИИР, 1989. 65 с.

36. Лукьянов Б.В. Выявление подделок произведений живописи с помощью методов неразрушающего контроля. Экспертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства. III научная конференция. Москва : ГосНИИР, 1998. С. 109-111.

37. Максимова Т. В. Структурный анализ и система оптического построения живописи в произведениях западноевропейских мастеров XVII века. Москва : Объединения Магнум Арс, 1995. 122 с.

38. Максимова Т.В. Деревянные основы голландской живописи XVII века. Технология изготовления. IX науч. конф. «Экспертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства. Москва : Издание Объединения Магнум Арс, 2005. С. 55-60.

39. Максимова Т.В. Структурный анализ и система оптического построения живописи в произведениях западноевропейских мастеров XVII в. Экспертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства. ГТГ. Москва : Магнум Арс, 1996. 212 с.

40. Малачевская Е. Л. Материалы для реставрации станковой масляной живописи. Художественное наследие. Хранение, исследование, реставрация. Москва : ГосНИИР. 2009. Вып. 24. С. 19-38.

41. Маслов К. И. Актуальные вопросы реставрации и сохранения памятников истории и культуры. 2007. С. 34-35 [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://art-con.ru/node/1293>. Назва з екрану.

42. Матвеева Т. А. Реставрация столярно-мебельных изделий. Москва : Высшая школа, 1988. [Электронный ресурс]. Режим доступа : http://publ.lib.ru/ARCHIVES/M/MATVEEVA_Tat'yana_Aleksandrovna/_Matveeva_T.A..html. Назва з екрану.

43. Михайлова А. Е., Дошина А.Д. 3D принтер – технология будущего. Молодой ученый. 2015. №20. С. 40-44. [Электронный ресурс]. Режим доступа : <https://moluch.ru/archive/100/22467>. Назва з екрану.

44. Муратов П. П. Ближайшие задачи в деле изучения иконописи. Київ, 1914. 130 с.
45. Одрехівський В. Сакральна різьба по дереву в Галичині ХІХ-першої половини ХХ століть: Історія та художні особливості. Львів : Афіша, 2006. 185 с.
46. Онуфрійчук М. А. Нас поріднили Холмщина й Волинь: розповіді про депортованих українців з Холмщини, Підляшшя, Надсяння та їх нащадків. Луцьк, 2010. 360 с.
47. Откович М. Сучасний стан реставрації творів мистецтва та перспективи розвитку. Бюлетень Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України. Львів, 2000. № 1 (1). С. 2-4
48. Перцев Н. В. Материали по реставрации. Санкт-Петербург : Государственный Русский музей, 2001. 98 с.
49. Плендерлис Г. Д. Консервация древностей и произведений искусства. Москва : Сообщения ВЦНИЛКР. 1963. №8. С. 98-102.
50. Реставрация икон. Москва : ВХНРЦ им. И.Э.Грабаря, 1993. 225 с.
51. Реставрація_(мистецтво) [Електронний ресурс]. Режим доступу : uk.wikipedia.org/wiki/. Назва з екрану.
52. Руднева И. В. Основы экспертизы предметов искусства и культуры. Санкт-Петербург : Европейский Дом, 2008. Вып. 1. 184 с.
53. Севастьянова Е. А. Теоретические аспекты реставрации памятников декоративно-прикладного искусства. Проблемы хранения и реставрации экспонатов в художественном музее. Научно-практический семинар «Нерадовские чтения». Санкт-Петербург, 2003. С. 47-53.
54. Сидоренко В. Д. Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології. Ін-т проблем сучасн. мист-ва НАМ України; Редкол. Київ : Хімджест, 2010. Вип. 7. 512 с.
55. Сланський Б. В. Техніка живопису та реставрації. 2009. 304 с.

56. Станкевич М. Є. Українське художнє деревообробництво ХУ11-ХХ ст. Концепція декоративності. Історія. Типологія. Художні особливості; Ін-т народознав. НАН України. Львів, 1995. 323 с.

57. Сучасна реставрація [Електронний ресурс]. Режим доступу : www.anthropos.net.ua/jspui/bitstream/123456789/2572/1/128-135_Откович_Т.pdf. Назва з екрану.

58. Теоретические принципы реставрации древнерусской станковой живописи. Всесоюзная конференция. Москва. 1970

59. Тетерятников В. Экспертиза художественных изделий : ст. разных лет. Санкт-Петербург : Антиквар. обозрение, 2002. 83 с.

60. Тимченко Т. Р. Ікона – музей: вузол протиріч. Роль музеїв у збереженні пам'яток сакрального мистецтва : матеріали наук.-практ. конф. Луганськ, 1999. 200 с.

61. Тимченко Т. Р. Київська школа реставрації станкового малярства (1920-1930). Пам'ятки України. Київ , 2001. Ч.4. 130 с.

62. Тимченко Т. Р. Принципи реставрації станкового живопису в музеї мистецтв ВУАН (1920-1930 рр.). Матеріали наук. практ. конф. «Ханенківські читання». Київ, 2000. Вип. 2. С. 68-78.

63. Титов М. Ф. Визначення та опис стану збереженості творів станкового живопису. Луганськ : Світлиця, 2007. 35 с.

64. Фармаковский, М. В. Консервация и реставрация музейных коллекций. Москва : Книга по требованию, 1947. 142 с.

65. Фармаковский М. В. Консервация і реставрація музейних колекцій. Москва : Червоний друкар, 1947. С. 27

66. Фотографическое исследование [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.art-con.ru/node/293>. Назва з екрану.

67. Халтурин Ю.А. Экспертиза произведений искусства [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.mag-art.ru/forum/viewtopic.php?p=45&sid=6b0dc9f1ceb4c001ec79e8a12617ef57>. Назва з екрану.

68. Хетагуров А. Н. История создания и развития отдела научной реставрации ГИМ. Реставрация музейных ценностей. Труды ГИМ. Москва, 1999. Вып. 107. 136 с.
69. Цитович В. І. Дослідження ікони «Богоматір Холмська» в ультрафіолетових променях. Луцьк : Ініціал. 2003. №10. С. 98.
70. Цитович В. І. Технологічні особливості дослідження ікони «Богоматір Холмська». Луцьк : Ініціал. 2002. 98 с.
71. Ченнино Ч. Книга об искусстве или трактат о живописи. Москва : ОЗИГ – ИЗОГИЗ, 1933. 568 с.
72. Чудотворна ікона Холмської Богородиці. Повернення з небуття. Луцьк : Ініціал. 2009. 135 с.
73. Шестаков В. А. Особенности экспертизы культурных ценностей. Вопросы культурологии. Москва, 2008. № 11. С.57-64.
74. Шонк-Русич К. Дерев'яна різьба в Україні. Нью-Йорк, 1988. 182 с.
75. Щавинский В. А. По поводу эрмитажных картин. Ноябрь. 1915. 112 с.
76. Экспертиза произведений искусства и ее методы [Электронный ресурс]. Режим доступа : http://rusculturexpertiza.ru/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=37&Itemid=58&lang=ru. Назва з екрану.
77. Яковлев В. Н. Художники, реставраторы, антиквары. Ленинград, 1966. 266 с.
78. Яхонт О. В. Проблемы консервации, реставрации и атрибуции произведений искусства. Москва, 2010. 463 с.
79. Яхонт О. Современные проблемы реставрации. Искусство 1983. № 12. С. 57-62.